

دانشنامه امام رضا (ع)

امام علی بن موسی الرضا (ع) - احمد بن موسی الكاظم (ع)

مدیر علمی: یعقوبعلی برجی

نظارت: جامعة المصطفی العالمیة

- عنوان و نام پدیدآور: دانشنامه امام رضا (ع) / مدیر علمی یعقوبعلی برجی؛ نظارت: جامعه المصطفیٰ (ع) العالمية؛ [برای] جامعه المصطفیٰ (ع) العالمية، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا.
- وضعیت ویراست: ویراست ۲.
- مشخصات نشر: قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفیٰ (ع)، ۱۳۹۶ -
- مشخصات ظاهری: ج ۸، ۲۲: ۲۹ س.م.
- شابک: دوره: ۰۰-۲۱۶-۴۲۹-۶۰۰-۹۷۸؛ ج ۱، ۷-۲۱۷-۴۲۹-۶۰۰-۹۷۸؛
- وضعیت فهرست نویسی: فیبا
- یادداشت: چاپ دوم، ۱۳۹۶ (فیبا).
- مندرجات: ج ۱، آ.ب - احمد بن موسی علیه السلام. - ج ۲، احمد بن موسی بن سعد - ایوب بن یقطين. -
- موضوع: علی بن موسی (ع)، امام هشتم، ۶۱۵۳ - ۲۰۳ ق. -- دایرة المعارفها
- موضوع: Ali ibn Musa, Imam VIII -- Encyclopedias
- موضوع: علی بن موسی (ع)، امام هشتم، ۶۱۵۳ - ۲۰۳ ق. -- اصحاب
- موضوع: Ali ibn Musa, Imam VIII -- Ashab
- شناسه افزوده: برجی، یعقوب، ۱۳۳۷ -
- شناسه افزوده: جامعه المصطفیٰ (ع) العالمية. مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفیٰ (ع)
- شناسه افزوده: Almustafa International University Almustafa International Translation and Publication center
- شناسه افزوده: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (ع)
- رده بندی کنگره: BP۴۷/۳۵/۲۱۳۹۶
- رده بندی دیوبند: ۲۹۷/۹۵۷۰۱
- شماره کتابشناسی: ۴۸۳۴۳۲۲

جامعه
المصطفیٰ
العالمیة
بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (ع)

دانشنامه امام رضا (ع) ■ جلد اول

مدیر علمی: یعقوبعلی برجی

نظارت: جامعه المصطفیٰ (ع) العالمية

چاپ دوم (ویراست جدید): ۱۳۹۶ ش / ۱۴۳۸ ق

ناشر: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفیٰ (ع)

چاپ: زلال کوثر

قیمت: ۱۰۰۰۰۰۰ ریال

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

مرکز پخش: قم، چهارراه شهدا، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نیش کوچه ۱۸.

تلفکس: ۰۲۵-۳۷۸۳۶۱۳۴

ریباچه

فرهیختگان حوزه و دانشگاه تحقیق در ابعاد شخصیت امام رضا علیه السلام و معارف رضوی و معرفی اصحاب و راویان آن حضرت و آنچه به نحوی به ایشان مربوط می‌شود، را وجه همت ساخته و تألیف دانشنامه بزرگ امام رضا علیه السلام را آغاز کرده‌ایم.

تنظیم مدخل‌ها و اسناد مداخل از سه سال پیش شروع و به تدریج نگارش مقالات جلد اول در فرایند تألیف و ارزیابی قرار گرفت. آنچه پیش روی شما است، آغازی است برای این راه طولانی، دقیق و حساس.

اکنون که به لطف الهی جلد اول دانشنامه مورد استقبال مخاطبان فرهنگ رضوی قرار گرفته و در اندک مدتی نسبه‌ی آن نایاب شده است، چاپ دوم آن بعد از بازبینی و اصلاح به پیشگاه اهل علم ارائه می‌گردد. امید است این اقدام ناچیز به پیشگاه حضرت امام هشتم مقدمه‌ای برای بحث‌های علمی آینده و نقدهای عالمانه اهل نظر باشد.

جامعة المصطفی العالمیة علیه السلام

وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

وبنیاد بین‌المللی، فرهنگی و هنری امام رضا علیه السلام

آبان ۱۳۹۶

عَنْ عَبْدِ السَّلَامِ بْنِ صَالِحِ الْهَرَوِيِّ قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا الْحَسَنِ عَلِيَّ بْنَ مُوسَى الرِّضَاءِ علیه السلام يَقُولُ رَجِمَ اللَّهُ عَبْدًا أَحْيَا أَمْرًا فَقُلْتُ لَهُ وَكَيْفَ يُحْيَى أَمْرًا؟ قَالَ: يَتَعَلَّمُ عُلُومَنَا وَيُعَلِّمُهَا النَّاسَ فَإِنَّ النَّاسَ لَوْ عَلِمُوا كَلَامَنَا لَا تَبِعُونَا.

عین اخبار علیه السلام، ج ۲، ص ۳۰۷

بنا به فرموده پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در حدیث شریف ثقلین، عترت، همتا، تبیین کننده و مبارز کتابت و لزوم استفاده از آموزه‌های امامان معصوم علیهم السلام به عنوان منبع معرفت بخش در کنار ثقل اکبر تا سلامت قطعی و تردید ناپذیر است.

در این میان، ورود امام رضا علیه السلام به ایران و حضور آن امام همام به عنوان مرجع فیاض علمی و عملی، تأثیری غیر قابل انکار بر گسترش دانش و معرفت داشته است. مرجعیت علمی و عملی امام و آثار وجودی حضور ایشان در خطه خراسان و به تبع آن سراسر ایران و جهان اقتضا می‌کند جنبه‌های مختلف متأثر از شعاع وجودی ایشان بازکاوی شده و مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد.

اینک که به برکت تلاش‌های مجاهدانه حضرت امام خمینی رهبر و خون‌های پاک شهیدان راه فضیلت، توفیق خدمت به آن آستان مقدس که به تعبیر آن فقید سعید، مرکز ایران است، نصیبمان شده و چون به تعبیر خلف صالح آن امام راحل، حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای دام‌ظله‌العالی، اساس کار وجود مقدس آن امام همام اقدام فرهنگی بوده؛ لذا با استفاده از توانمندی‌های

مقدمه

بی‌امان با کژی‌ها و بدعت‌ها هرگز تردیدی به خود راه نمی‌داد و به گونه‌ای عمل کرد که بزرگ‌ترین طراحی‌های عباسیان و دیگر صاحبان زر و زور و تزویر را نقش بر آب کرد. امامی بود که با گفتار و رفتارش در پی استوارسازی عدالت، گسترانیدن معنویت و آگاه‌سازی مردم از حقیقت‌ها و فضیلت‌ها بود؛ حقیقت‌ها و فضیلت‌هایی که پس از رحلت پیامبر اسلام ﷺ کوشش‌های فراوانی برای از بین بردن و یا منحرف ساختن آن‌ها شده بود.

بزرهنگدان، ادیبان و شاعران آثار گرانقدری دربارهٔ حضرت از خود به یادگار گذاشته‌اند که به حق در مورخین و شایستهٔ ارج نهادن است، اما هنوز تا رسیدن به متن فاصلهٔ بسیار دارد.

دانشنامهٔ امام رضا (ع) مجموعه‌ای مرجع، سامان‌مند، جامع و بدیع از مباحث و مقاله‌ها در موضوع امام رضا (ع)، که افزون بر تفاسیر علمی، ساختاری و فنی دارای استنادها و ارجاع‌های پرشماری به شیوهٔ الفبایی برای مخاطبان با تحصیلات عالی حوزوی و دانشگاهی نگاشته می‌شود و عموم مردم با تحصیلات متوسطه نیز می‌توانند از آن بهره‌مند شوند. این دانشنامه در پی تبیین جامع، صحیح و کارآمد فرهنگ و معارف رضوی، کتب و آثار و معرفی شخصیت‌هایی است که از اصحاب امام رضا (ع) بوده‌اند یا از امام رضا (ع) روایت نقل کرده‌اند یا آن حضرت آنان را ستایش یا نکوهش کرده است.

پیشینه: موسوعه‌نگاری و تکنگاری‌ها برای علی بن موسی الرضا (ع) از گذشته مورد توجه دانشمندان

علم و دانش ناپیداگرانه اش در عرصه‌های پرشماری از قبیل، فقه، کلام، ادیان، طب، طبیعت‌شناسی و... به قدری عظیم و بی‌کران بود که دوست و دشمن فروتنانه از آن به بزرگی یاد می‌کردند و مسیر هجرت آن حضرت، مردمان آن روزگار از آن بهره می‌بردند. چون به نیشابور، شهر عالمان و فرهیختگان و محققان، رسید، هزاران نفر از دانش‌طلبان و حق‌جویان از سرشور و شوق و شیدایی برای زیارت و بهره‌گیری از دانش حضرت به استقبالش شتافتند و قلم‌ها و دست‌ها آمادهٔ آماده ساختن تا عالم آل محمد ﷺ سخنی بگویند و نکته‌ای پردازد تا با گوش جان آن را بشنوند و با قلم طلا آن را بنویسند. از این رو، باید گفت که حضور هزاران نفر با قلم برای نگاشتن سخن ایشان در میان استقبال‌کنندگان، از صفحه‌های زرین تاریخ اسلام است. همگان از سایه‌سار ابر مهربانی و رحمت آن حضرت بهره‌ها و لذت‌ها می‌بردند؛ اما او تنها با مردم مهربان نبود، بلکه همواره در پی آن بود که بساط ستم را برچیند و عدالت را در همهٔ جامعهٔ اسلامی بگستراند و در این راه پریچ و خم که سنگلاخ‌های فراوان داشت و پیمودن آن بسی دشوار بود و بهای گزافی می‌طلبید، مردانه به میدان آمد و با تکیه و توکل به خدا و معنویت بی‌کرانش هرگز از پای ننشست و به گونه‌ای توصیف‌ناپذیر شکیبایی ورزید و برای آگاه کردن مردم از واقعیت‌های جامعهٔ آن روزگار بسیار کوشید.

او امامی بود که برای استوارسازی معارف بلند اسلام، ناب محمدی و در راه ستیز مردانه و مبارزه

کتابخانه تخصصی امام رضا (ع) در قم هم اکنون حدود دو هزار عنوان کتاب، حول این موضوعات جمع‌آوری شده است.

موضوعات آثار رضوی از تنوع بسیاری برخوردار است از جمله، اخلاق، ادبیات و هنر، امامت، امام رضا (ع) و اهل سنت، اصحاب و راویان امام رضا (ع)، جاده ولایت، چهل حدیث از امام رضا (ع)، شروح خطبه توحیدیه، شروح حدیث عمران صابی، شرح حدیث رأس الجالوت، حدیث سلسله‌الذهب، شروح ذهبیه، راهنمای حرم رضوی، زندگی‌نامه امام رضا (ع)، زیارت‌نامه، سخنان امام رضا (ع)، مدایح رضوی، سفرنامه‌های مشهد، آستان قدس رضوی، ادعیه رضوی، طب‌الرضا، کرامات امام رضا (ع)، کتابنامه و مقاله‌نامه، پایان‌نامه‌ها، کودک و نوجوان، مناظرات، ولایتعهدی، تاریخ مشهد، مادر امام رضا (ع)، فرزندان امام رضا (ع)، مجموعه مقالات، گزارش جشنواره‌ها، تعزیه، تاریخ خراسان، اوقاف آستان قدس، مدفونین در حرم رضوی و حوزه‌های علمیه خراسان و... باری، نیت و عمل حسنه و خیر همه اینان مأجور است، اما آیا این آثار پاسخگوی اهالی فرهنگ و اندیشه در عصر ما نیز هستند؟ امروزه مستانه‌نگاری نوین به شیوه الفبایی - به‌ویژه دانشنامه‌ها تخصصی - برای جوابگویی به نیازهای مخاطبان در همه سطوح علمی ضروری است. دانشنامه امام رضا (ع) تبیین جامع، صحیح و کارآمد فرهنگ رضوی و ساماندهی به سبک دانشنامه الفبایی مطالب متنوع در حوزه‌های آثار، مفاهیم و اعلام و امکانه مربوط به امام علی بن موسی الرضا (ع) را هدف همت خود ساخته است.

سرواژه‌ها (مدخل‌ها): سرواژه، کلمه یا عبارتی است که بتوان در پی آن، نوشتاری فراتر از واژه‌شناسی ارائه کرد. با توجه به تخصصی بودن دانشنامه از جهت به هم پیوستگی و تداخل مترادف‌ها و شبه مترادف‌های فراوان،

مسلمان بوده است. مرحوم محمد بن علی بن بابویه، معروف به شیخ صدوق (۳۸۱ ق) کتاب شریف عیون اخبار الرضا (ع) را به نام صاحب بن عباد طالقانی وزیر دانشمند آل‌بابویه، تألیف کرد. این کتاب در واقع شامل بسیاری موضوعات مربوط به شئون امام چون میلاد حضرت، وجه تسمیه ایشان، روایاتی درباره مادر ثامن الحجج، اوضاع سیاسی آن زمان، اخبار آن حضرت در توحید، مناظرات ایشان با ادیان و مذاهب مختلف، بیانات آن حضرت در تفسیر قرآن، سبب پذیرش ولایت‌عهدی و موضوعات بسیار دیگر است. این اثر اولین دانشنامه موضوعی درباره امام رضا (ع) است. پس از ایشان، مرحوم علامه مجلسی در بحار الانوار بخشی از کتاب جلد دوازدهم در جلد ۲۵ جلدی و جلد ۴۹ از چاپ ۱۱۰ جلدی باب‌هاستین نگاه دانشنامه‌ای و جامع به همه امور مربوط به امام رضا (ع) و سخنان و خطبه‌های ایشان پرداخت. پس از ایشان، مرحوم شیخ عبدالله بحرانی در عوالم العلوم (ج ۲۲) کاری تقریباً مشابه علامه مجلسی اما با نظم و نسقی دیگر تألیف کرد. در دوره معاصر نیز شیخ عزیزالله عطاردی در مسند الامام الرضا (ع) و جناب سید محمد حسینی قزوینی در دوره هشت جلدی موسوعة الامام الرضا (ع) قصد تدوین دائرة المعارفی از زندگی و سخنان حضرت علی بن موسی الرضا (ع) را داشته‌اند. چنان‌که مرحوم عباسقلی خان سپهر در دوره چهاردهم جلدی ناسخ التواریخ نیز آهنگ چنین کاری داشته است. افزون بر مجموعه‌های فوق در مورد شئون مختلف مربوط به امام علی بن موسی الرضا (ع) آثار متنوعی به فارسی و عربی و زبان‌های دیگر پدید آمده است. یک تتبع نسبتاً جامع، نشان می‌دهد این آثار، در دهه‌ها موضوع قابل استقصاء است که در این جا به تعدادی از آن‌ها اشاره می‌کنیم. در هر کدام از این موضوعات گاهی ده‌ها کتاب تألیف شده است به طوری که در

باشد؛ یا اینکه اسم وصف، اصطلاحی ویژه بوده و مباحثی جز اسم مصدر داشته باشد.

۹. عنوان‌های کلی انتزاعی برگرفته از مصداق‌ها، اگر اصطلاح شده و برخوردار از داده‌های مستقل و افزون بر مباحث مصداق‌ها باشند، سرواژه قرار می‌گیرند.
۱۰. اقسام موضوع کلی، هریک سرواژه‌ای مستقل قرار می‌گیرند.

۱۱. سرواژه خاص، به عام ارجاع داده می‌شود؛ مگر آنکه عام، سرواژه نبوده یا ارجاع مناسب نباشد.

۱۲. نمونه‌های یک عنوان کلی، اگر بحث قابل توجهی نداشته باشند، به عنوان کلی ارجاع داده می‌شوند.

۱۳. عنوان‌های فرعی چنانچه اصطلاح شده باشند، سرواژه قرار می‌گیرند.

۱۴. واژه‌های متضاد یا مرتبط، هر یک در جایگاه الفبایی خود قرار می‌گیرند، مانند شب و روز. اما اگر بوندشان در فرایند پژوهش و نوشتار به اندازه‌ای باشد جدایی آن دو به کاستی انجامد و نیاز خوانندگان را بر نیابد و یا در زیر هر دو سرواژه، تکرار مطالب پیش آید، هر دو یک سرواژه را تشکیل می‌دهند.

۱۵. سرواژه‌ها باید به شکل مفرد نوشته می‌شود؛ مگر آنکه تثنیه یا جمع آن، با عنوان اصطلاحی مستقل به کار رفته باشد.

۱۶. سرواژه باید تک واژه و کوتاه باشد؛ مگر اینکه عبارتی اصطلاح شده باشد و یا نام کتابی و علمی باشد.

ساختار مقالات دانشنامه

با توجه به گوناگونی سرواژه‌ها و پرشمار بودن نویسندگان، برای یکسان سازی مقاله‌ها، مدخل‌ها در چند بخش دسته‌بندی شده و ساختار مقالات هر بخش به صورت زیر سامان می‌یابد:

۱. بخش مفاهیم: مقالات بخش مفاهیم از نظر طرح داخلی در دو قسمت اصلی طبقه‌بندی شده و در هر قسمت از روش تحقیق متناسب استفاده شده است.

گزینش سرواژه‌های این دانشنامه نیازمند مطالعه و دقت فراوان است. سرواژه‌های این دانشنامه در سه گروه سامان یافته‌اند: مفاهیم، اعلام و اماکن، کتاب‌ها. سرواژه‌های دانشنامه بر اساس آیین‌نامه زیر انتخاب شده‌اند:

۱. سرواژه یا اصلی است، یا ارجاعی. سرواژه اصلی، سرواژه‌ای است که در دانشنامه مورد بحث قرار می‌گیرد، ولی سرواژه ارجاعی به سرواژه دیگری ارجاع داده می‌شود.

۲. موارد کاربرد سرواژه ارجاعی عبارت‌اند از: الف. مترادف‌ها. ب. آنجا که ارائه اطلاعات کامل در زیر سرواژه، به تکرار انجامید و یا ارائه بخشی از اطلاعات، موجب کاستی شود.

۳. زبان دانشنامه پارسی است. بنابراین، باید همه سرواژه‌ها در پارسی متداول باشند. چنانچه واژه عربی و پارسی، هر دو از شهرت برخوردار باشند، واژه عربی، سرواژه اصلی قرار می‌گیرد و واژه پارسی بر آن ارجاع داده می‌شود.

۴. واژگان هم‌معنا و مترادف‌های مشهور و کاربردی، در ردیف الفبایی، سرواژه قرار گرفته و به مشهورترین آن‌ها ارجاع داده می‌شود.

۵. واژه عربی که معادل دقیق پارسی ندارد و نیز اصطلاحات علوم، به برابر پارسی نیاز ندارند.

۶. سرواژه‌های انتزاعی در صورتی انتخاب می‌شوند که به سخنان و سیره امام رضا (علیه السلام) مستند باشند.

۷. هرگاه چند اصطلاح مربوط به دانشنامه، با ناهمسانی‌هایی در یک معنا مشترک بوده و هر یک برای ارجاع بقیه به آن‌ها مناسب نباشد، واژه‌ای پارسی سرواژه قرار می‌گیرد که جامع آن‌هاست و واژه‌های دیگر به آن ارجاع داده می‌شوند.

۸. نام‌های وصفی (فاعل، مفعول و...)، سرواژه قرار نمی‌گیرند، بلکه به اسم مصدر بسنده می‌شود؛ جز در مواردی که اسم وصف، مشهور، و اسم مصدر نامأنوس

- از آنجا که این دانشنامه درباره امام رضا علیه السلام است، ترجمه دقیق یا ترجمه‌واره احادیث امام رضا علیه السلام در متن مقاله آورده شده است و در صورت طولانی بودن حدیث، فقط آن قسمت از حدیث که مرتبط با مدخل است ذکر شده است. اما روایات بقیه معصومان علیهم السلام که در مقاله از آن‌ها استفاده شده است، تنها به گزارش آن‌ها، به طور مستند و به شیوه دانشنامه‌ای اشاره شده و جز در موارد استثنایی از آوردن نص عربی و ترجمه فارسی آن‌ها خودداری شده است.

- به آیات قرآن مرتبط به مدخل به صورت دانشنامه‌ای اشاره شده است.

- به سخنان و دیدگاه‌های دیگر معصومان علیهم السلام برای فهم دقیق و جایگاه سخنان امام رضا علیه السلام مراجعه شده و از آن در مقدمه، تحلیل، نتیجه‌گیری، استدلال‌ها و تنظیم مقاله استفاده شده است. اما سیره و سخن امام رضا علیه السلام در مقاله، بارز و جلوه‌گر و محسوس است، به گونه‌ای که هر کس مقاله را بخواند به روشنی در می‌یابد که محور مقاله امام رضا علیه السلام است.

- هر روز بر سیره و سخنان امام رضا علیه السلام، به گزارش‌های تاریخی مرتبط به آن حضرت به شیوه دانشنامه‌ای اشاره شده است.

۲. **بخش شخصیت و مکان‌ها:** در این بخش دو دسته از مباحث مورد پژوهش قرار گرفته: شخصیت‌ها و مکان‌ها. هر دو دسته نیز با روش توصیف و گزارش عرضه شده است، همان‌گونه که تدوین دانشنامه چنین اقتضایی دارد. در این بخش، اصحاب شناخته شده امام رضا علیه السلام مدخل مستقل و اصحاب مجهول و یا اصحابی که حاصل تحریف یا تصحیف‌اند به مدخل صحابی ارجاع شده‌اند. مهم‌ترین محورهایی که ذیل هر مدخل دنبال شده، چنین است:

در ذیل شخصیت‌ها، سه محور اصلی بررسی شده است:

الف. زبان‌شناسی: بایسته است ابتدا پژوهشگر شناخت ادبیاتی از واژه ارائه دهد، مانند زبان، ساخت صرفی، ریشه واژه، واژه‌های مترادف و معنای اصطلاحی. همچنین توضیح دهد که چقدر در معنای اصطلاحی واژه تضییق یا توسعه معنایی ایجاد شده است. در این قسمت از مقالات از روش‌شناسی زبانی و لغت‌نامه‌ها استفاده شده است.

ب. سنخ‌سنجی مقاله: بعد از زبان‌شناسی، سنخ مدخل و مقاله مشخص شده است. مدخل‌ها در بخش مفاهیم از سنخ‌های هستی‌شناسی حکم‌شناسی تشکیل می‌شوند. مفاهیمی که از سنخ هستی‌شناسی است گاه بیانگر واقعیات تکوینی است و گاه بیانگر واقعیات هابی در حوزه عمل انسان است. در صورتی که مقاله از سنخ هستی‌شناسی تکوینی باشد، مانند مباحث کلامی، پژوهشگر باید ویژگی‌ها و علل آن را بررسی نماید. در این سنخ از مقالات از روش برهانی استفاده شده است و در صورتی که مقالات در حوزه عمل انسان باشند، روش توصیفی استفاده شده است، مانند مباحث تاریخی که توضیح بیشتر آن در بخش شخصیت‌ها و مکان‌ها خواهد آمد.

در صورتی که مقاله از سنخ حکم‌شناسی (علوم موضوع دار) باشد، مانند اخلاق و فقه، پژوهشگر می‌باید به تبیین ارزش‌ها (بایدها و نبایدها) و چگونگی‌ها (ارکان، ترتیب، کیفیت) بپردازد. در این سنخ از مقالات، از روش اجتهادی رایج در حوزه‌های علمیه استفاده شده است.

بر این اساس، هر مدخلی پس از شناسایی مورد مطالعه قرار می‌گیرد و مهم‌ترین محورهایی که ذیل هر مدخل دنبال شده چنین است:

- در هر مدخل، مجموعه معارف رضوی از منابع معتبر حدیثی، فقهی، اخلاقی و... جمع‌آوری، دسته‌بندی و تحلیل شده است.

نوشته که طبعاً در شناخت شخصیت علمی و فکری او بسیار مؤثر خواهد بود و یا دیگران تدوین کرده‌اند؛ چه بی‌واسطه، مثل نوشته‌هایی که گزارشگران یک واقعه از خود به جای می‌گذارند یا خاطره‌های روزانه‌ای که افراد می‌نویسند، چه با واسطهٔ راویان و گزارشگران. بدیهی است هر یک از این آثار دارای اعتبار خاصی است که حسب مورد بررسی شده است.

ب. تحقیقات: آثار و نوشته‌هایی که در ادوار بعدی و بر اساس داده‌های پیشینان شکل گرفته‌اند، دستهٔ دیگر از مآخذ پژوهشی را شکل می‌دهند که برای تعریف شخصیت‌ها مراجعه به آن‌ها گره‌گشاست. اما روشن است که میزان وثاقت این دست از نوشته‌ها، به میزان استنادات و اعتبار مستندات خواهد بود و نمی‌توان داده‌ای را به استناد یک نوشته یا نقل یک راوی پذیرفتنی دانست، بلکه اعتبار سنجی آن داده برای کشف حقیقت امری لازم است.

ج. دفع تعارض: گزاره‌های تاریخی چه به لحاظ معناداری و چه از نظر ساختاری، گاه با یک دیگر در تعارض می‌افتند و برای رفع آن وجود راه‌کارهایی لازم است. در بخش شخصیت‌نگاری، چند اصل برای رفع تعارض دنبال شده است:

– ارجاع به اولین داده‌ای هستند و مسند. منابعی که به صورت مستند سخن گفته و اسناد کلام خویش را بیان داشته‌اند، بر مواردی که از چنین پشتوانه‌ای برخوردار نیست، راجح است.

– به هنگام تعارض در مرحلهٔ پیش گفته، همسازی یک داده با داده‌های دیگر (هم‌پشتی چند داده) وجه برتری آن به شمار می‌آید. از این مقوله در علم حدیث به عنوان مستفیض یاد می‌شود. در اینجا بی‌آنکه در باب آن اصطلاحات چند و چونی شود، به همین مقدار بسنده می‌گردد که روایت یا خبر دارای روایت هم‌سو، بر روایت دیگر مقدم است.

یک. شرح حال. در این محور پس از بیان نسب‌نامهٔ فرد، زمان و مکان ولادت، نسب و خانواده و دوران رشد و بالندگی، به چگونگی تربیت و تعلیم وی پرداخته شده است. طبعاً در این مسیر از استادان و نقش‌آفرینان یا مربیان او سخن به میان می‌آید.

دو. شخصیت علمی-مذهبی. هر یک از اشخاصی که پژوهش و بررسی می‌شوند، به لحاظ فردی دارای ویژگی‌هایی‌اند که در این محور به آن پرداخته شده است.

سه. نقش سیاسی، اجتماعی، فرهنگی. شعاع وجودی اشخاص در جامعه البته مهم‌ترین محور مورد تحقیق خواهد بود؛ اینکه این شخص چه نقشی در حیات اجتماعی ایفا کرده است. البته روشن است که همهٔ مباحث در ارتباط شخص با امام بررسی شده است.

در این بخش از مطالعات که مانند یک پژوهش‌های تاریخی، فعالیتی اکتشافی است، پژوهش بدون فرضیهٔ اولیه و صرفاً برای کشف آنچه بوده و رخ داده، به جست‌وجو در منابع و مآخذ تاریخی، به معنای اعم کلمه، می‌پردازد و یافته‌های خود را بر اساس الگوی تحقیق عرضه می‌دارد. برای توضیح بیشتر لازم است به اختصار توضیحی ارائه شود:

الف. منابع: شناخت و معرفی شخصیت‌های تاریخی، تنها از طریق مراجعه به منابع امکان‌پذیر است. مراد از منابع در این دست از مطالعات، کتاب‌ها و مکتوباتی است که از زمان آن شخصیت یا نزدیک به او باقی مانده است. این نوشته‌ها در یک نگاه کلان خود دو گونه‌اند: یا به صورت عمومی است که از لابه‌لای آن می‌توان مطالبی را دربارهٔ شخصیت مورد نظر اکتشاف کرد و یا در خصوص شخصیت است (دربارهٔ او به طور خاص بایی گشوده شده است) که طبعاً توجه بیشتری می‌طلبد، چون امکان تأثیرگذاری عوامل غیر علمی در این دسته بیشتر است. به هر حال این نوشته‌ها را یا خود فرد

برای آن پیدا کرد، برخی از منابع به عنوان مرجع علمی قلمداد شده و داده آن‌ها ملاک قرار می‌گیرد، مگر خود با تردید سخن گفته باشند یا تصریحی به مذهب افراد نکرده باشند.

برای معرفی شخصیت‌ها، با توجه به آنچه گذشت، از کتاب‌های رجال، نسب شناسی، تاریخی، طبقات نگاری، معاجم ادبی، جغرافیایی و نیز شخصیت نگاری‌های جدید و قدیم و دیگر آثار به فراخور موضوع استفاده خواهد شد.

ذیل مداخل مربوط به مکان‌های مرتبط با امام رضا (ع) نیز چند محور قرار دارد:

- موقعیت جغرافیایی مکان؛ آن مکان در کجا قرار دارد؟
- اهمیت مکان؛ چه عامل یا عواملی موجب اهمیت آن شده است و نسبت آن با امام رضا (ع) چیست؟
- نقش تاریخی مکان؛ این مکان چه نقشی در تاریخ شیعه یا اسلام ایفا کرده است؟

- سیر تاریخی مکان؛ در گذر تاریخ چه بر آن مکان رفته و چه فراز و فرودی داشته است؟

در مطالعات معطوف به اماکن که در حوزه مطالعات جغرافیایی تاریخی جای می‌گیرد، از روش کتابخانه‌ای (استنادی به اضافه میدانی، در صورت لزوم استفاده شده است) در رویکرد تاریخی، در ابعاد موقعیت، نقش و سیر از منابع جغرافیایی، مثل کتاب‌های البلدان یعقوبی، المسالك و الممالک اصطخری، صورة الارض ابن حوقل، مسالك الامصار ابن فضل الله عمری، مختصر البلدان ابن فقیه همدانی و ... و منابع تاریخی، فتوحات، ادبی، معاجم و ... استفاده شده است و در بعد ترسیم وضعیت مکانی و جانمایی از مطالعات میدانی نیز بهره‌گیری شده است.

در این دست از مطالعات نیز علاوه بر بهره‌گیری از نوشته‌های کهن، از تحقیقات امروزیان نیز استفاده شده و روح حاکم بر این بخش نیز توصیفی تاریخی است.

- چنان‌که در توثیق (تعدیل) یک فرد، نظر مخالف بر موافق و در ترجیح (تقیح)، سخن موافق بر مخالف رجحان می‌یابد و این امر با آنچه در علم درایه و رجال وجود دارد تا حدی متفاوت است.

- بهره‌گیری از عنصر عقل، گرچه برخی بر آن اند که در مطالعات تاریخی و به طریق اولی در شخصیت‌نگاری از این عنصر نمی‌توان بهره گرفت، اما این رویکرد که آنچه به یک فرد نسبت داده می‌شود باید با عقل طبیعی - نه عقل نظری - زمانه هم‌سازی داشته باشد، سخن مقبولی است. در زندگی افراد گاهی داستان‌هایی ذکر می‌شود که تحقق آن‌ها به وجود امکاناتی پیوند دارد و عقل طبیعی (تجربیه) پذیرش آن را آسان نمی‌داند، جز آنکه منقذ برور یا ایجاد آن ذکر شود. بنابراین، مقوله کرامت یا معجزه در حال دیگری بررسی می‌شود.

ت. واقع‌گرایی: در مطالعات علوم انسانی - جایی که مقولات تاریخی، به راحتی نمی‌توان از واقع‌گرایی سخن به میان آورد، اما گذشته از گفت‌وگوهای فلسفی و مدققانه در این باره، تلاش آن است که آنچه عرضه می‌شود با اصول پژوهش علمی، نه لزوماً علوم تجربی، منطبق‌تر باشد، هر چند با نظر مشهور هم‌سازی نداشته باشد. به این منظور، هر ادعا یا یافته‌ای، گذشته از استناد به منابع و مآخذ، با ادبیات یا فرهنگ زمانه مورد نظر نیز سنجیده می‌شود تا صحت و سقم آن به دست آید. به بیان دیگر، فقط اخبار و گزارش‌های مستقیم برای کشف یک حقیقت تاریخی دنبال نمی‌شوند، بلکه اطلاعات عمومی و فرهنگی زمانه نیز می‌توانند در اکتشاف حقیقت کارساز شوند.

ث. مذهب شناسی: شخصیت‌های مورد پژوهش از جهات مختلفی شناسایی می‌شوند که یکی از آن ابعاد، گرایش‌های مذهبی آن‌هاست. اگر اختلافی در این باره پیدا شود و از نظر داده‌های تاریخی نتوان راه‌گرایزی

کتاب، بهترین نسخه‌های خطی مرجع او در تصحیح، حاشیه‌های توضیحی و سودمندش بر کتاب و ملاک‌هایی برای تحشیه، اشاره شده است.

- در صورت تعدد تصحیح‌ها، دقیق‌ترین و بهترین تصحیح یا تصحیح‌ها یعنی تصحیحی که در گزینش نسخه‌های خطی، ویرایش، مقدمه و فهرست‌ها، ضبط النص، تحشیه‌ها و... ماهرانه‌تر، دقیق‌تر و سودمندتر عمل کرده، انتخاب و معرفی شده است و به بقیه تصحیح‌ها حتی‌الامکان اشاره شده است.

- نسخه‌های خطی خاص و مهم کتاب‌های تصحیح شده معرفی می‌گردند.

- برای معرفی این نسخه‌ها به فهرس نسخ خطی ایران و خارج از ایران و نیز به «نرم‌افزار آقابزرگ» و «دنا» مراجعه شده است.

پ. ترجمه‌ها. برگردان‌های فارسی کتاب‌های مرتبط به حضرت رضاعلی^{علیه السلام} نیز در ترازی تدقیق و احیاناً نقد - در صورت لزوم و به گونه‌های بسیار فشرده - محققان دانشنامه نقل گرفته است.

- در معرفی این آثار به روش ترجمه مؤلف که ترجمه آزاد است یا ترجمه، میزان موفقیت او در شیوایی و رسایی ترجمه، میزان علمی و سودمند بودن مقدمه‌اش بر کتاب و نیز حواشی و ملاحظات کتاب اشاره شده است.

- در صورت اهمیت اثر و ویژه بودنش به تشخیص نویسنده مقاله، در ضمن معرفی ترجمه، ترجمه یاد شده بسیار فشرده و به اندازه ضرورت نقد شده است.

- در صورت تعدد ترجمه، بهترین ترجمه یا ترجمه‌ها معرفی و به بقیه حتی‌الامکان اشاره شده است.

ت. نسخه‌های خطی چاپ نشده. نسخه خطی مؤلف و پس از آن اصح و اقدم نسخه‌ها معیار گزینش بوده است.

- در معرفی نسخه‌های خطی، افزون بر معرفی مؤلف، تاریخ کتابت و کاتب، شماره نسخه و محل نگهداری

۳. بخش کتاب‌ها و آثار: در این بخش کتاب‌های علمی - پژوهشی و علمی - ترویجی مدخل مستقل قرار گرفته و کتاب‌های بازاری و کم‌ارزش به عناوین عام ارجاع شده است. روش تحقیق در بخش «کتاب‌شناسی» به‌طور غالب، توصیفی است. در برخی از موارد از روش تطبیقی و نقد و نیز از آمیزه‌ای از آن‌ها استفاده شده است. برای توضیح روش تحقیق به‌کار رفته در مقالات بخش کتاب‌شناسی به نکته‌هایی که در این مقالات مراعات شده، اشاره می‌کنیم:

الف. نام درست کتاب به‌طور دقیق آورده شده و در صورت اختلاف نظر درباره نام آن، اختلاف نظرها بیان شده است و نیز نام‌های اختصاصی مطالب‌ها و در صورت لزوم رمزهای به‌کار رفته در آثار به آن توضیح داده شده است.

ب. کتاب‌های معرفی شده انواع مختلفی دارند که متناسب با انواع آن، روش تحقیق و چگونگی تدوین مقالات تا حدودی متفاوت می‌گردد.

- کتاب‌های تألیفی: آن دسته از این کتاب‌ها که دست اول است و یا به تشخیص پژوهندگان دانشنامه و تأیید شورای علمی، اهمیت ویژه دارد، مفاهیم کلیدی و موضوع‌های محوری آن استخراج شده، و چکیده آن به‌طور بسیار مختصر و فهرست‌گونه‌های در اندازه‌های که برای مخاطبان خاص قابل تفهیم باشد گزارش می‌گردد. درباره کتاب‌هایی که دست دوم محسوب می‌شوند و اهمیت کمتری دارند، به معرفی اجمالی در حد مقاله کوتاه بسنده شده است.

- کتاب‌های تصحیحی: کتاب‌هایی که درباره حضرت رضاعلی^{علیه السلام}، اعم از متن و شرح، به‌خامه عالمان گذشته نوشته شده و در روزگار ما تصحیح شده است. در این کتاب‌ها افزون بر آنچه گذشت، به کیفیت تصحیح، یعنی مهارت مصحح و کوشش‌های او در «ضبط النص» و مقدمه کتاب، ویرایش دقیق و ماهرانه، فهرست‌های

چیره شود. با این حال، بدیهی است که در دفاع از اصول و آرمان‌های اسلام ناب که در مکتب اهل بیت عصمت و طهارت علیهم‌السلام چهره می‌نماید، تسامح روا نخواهد بود.

۵. **جامعیت علمی:** هر مقاله دانشنامه در بردارنده همه داده‌های کلیدی و بنیادین در موضوع خویش است، به گونه‌ای که خواننده را از دیگر منابع اصلی و فرعی در آن موضوع از حیث مطالب کلیدی بی‌نیاز می‌سازد.

۶. **پرهیز از سهل‌انگاری علمی:** در دانشنامه هرگز به دیدگاه‌های مشهور و پذیرفته شده بسنده نمی‌شود و ملاک پذیرش هر گفته، تنها مستند بودن آن است.

۷. **پرهیز از حاشیه‌پردازی:** دانشنامه تنها گنجایش مطالب مهم و کلیدی درباره موضوع خویش را دارد و از هرگونه حاشیه‌پردازی و ورود به دیدگاه‌های پیرامونی می‌پرهیزد؛ هرچند مطالب حاشیه‌ای در جای خود، تردیدناپذیر و علمی باشند.

۸. **پایبندی به چارچوب و قلمرو موضوعی:** هر مقاله دارای چارچوب و قلمرو ویژه‌ای است. این چارچوب و قلمرو، طراحي می‌شود که تا حد امکان از بروز درهم آمیختگی و تکرار در مقالات هم‌أفق پرهیز شود و هیچ نکته ایس از یکبار در مجموعه دانشنامه به طور مبسوط آورده نشود. در موارد نیازمند اشاره به مطالب هم‌مضمون، از علامت «ارجاع» استفاده می‌شود.

۹. **پرهیز از نقل قول مستقیم:** در نگارش مقاله‌های دانشنامه باید از بازگویی مستقیم دیدگاه‌ها پرهیز شود، زیرا این کار دو آسیب بزرگ را در پی خواهد داشت: درازنویسی و چندگونگی نگارش. برای پرهیز از این دو آفت، در دانشنامه اصل آن است که عین مطالب دیگران، چه نثر و چه نظم، آورده نشود و به «گزارش» مطالب بسنده شود، جز در موارد ضروری و لازم.

۱۰. **بروز و ظهور سرواژه در نگارش:** در نگارش مقاله باید هر سرواژه در زیرمجموعه خود به خوبی

آن، علامات بلاغ و تصحیح و انهائات اشاره شده است. ث. کتاب‌های مفقود. آنچه در منابع بعد از آن و یا گزارش فهرست‌نگاران آمده، ملاک معرفی بوده است. مانند **مفاخر الرضا** علیه‌السلام اثر حاکم نیشابوری که چند بند از آن در **الثاقب فی المناقب**، اثر ابن حمزه طوسی نقل شده است.

بایسته‌های تدوین مقاله‌ها

مقاله‌های دانشنامه بر اساس استانداردهای زیر تدوین شده‌اند:

۱. **مستند بودن:** هیچ مطلب بدون استناد به منابع معتبر ذکر نمی‌شود. دقت و وسوس علم‌ی در دست‌یابی، برداشت، بازگویی و ترجمه مطالب باید به اندازه‌ای باشد که خوانندگان اطمینان یابند که هیچ‌گونه ایرادی بر نوشتارها وارد نیست و می‌توانند همه گزیده‌های آن را مستند و معتبر به‌شمار آورند. مأخذ هر مطلب نیز در پانویست ذکر می‌شود.

۲. **اصالت:** منابع باید از استواری علمی، باورپذیری و اصالت برخوردار بوده و در عرف دانشوران هر علم، معتبر و مورد پذیرش باشند. همچنین نویسنده مقاله باید خود از منبع دست اول بهره جوید و از نقل از منبع واسطه پرهیزد، مگر در مواردی که عادتاً ممکن نیست.

۳. **امانتداری:** در بازگویی درست و دقیق نوشته‌ها باید کوشید، به گونه‌ای که خوانندگان دانشنامه امانتداری نویسندگان را به خوبی در نوشتارها دریابند.

۴. **پرهیز از ارزشیابی غیرعلمی:** باورها و سلیقه‌های شخصی و جانبدارانه به ساحت دانشنامه راه نمی‌یابد و دیدگاه کارشناسان با کمال بی‌طرفی بازگو می‌شود و در صورت لزوم به خطای آن‌ها اشاره می‌شود. هرگاه باور نویسنده در شمار دیگر آرای عالمانه جایگاهی داشته باشد، همسنگ آن‌ها، بازگو و ارزشیابی می‌شود. بی‌گمان در دانشنامه بنا نیست که سلیقه‌ای بر سلیقه‌های دیگر

ظهور و بروز یابد.

۱۱. **دسته‌بندی دیدگاه‌ها:** دیدگاه‌ها باید دسته‌بندی گردد و از آوردن گفته‌های قابل ادغام و ارجاع به یکدیگر پرهیز شود.

۱۲. **جداسازی رویکردها:** در مقاله‌هایی که با رویکردهای گوناگون به موضوع پرداخته می‌شود، لازم است هر رویکرد از رویکردی دیگر جدا و متمایز شود.

۱۳. **پایبندی به چینش و ساختار منطقی:** رعایت ساختار منطقی در دو محور طولی و عرضی، از ویژگی‌های بنیادین هر مقاله است. نظم منطقی در محور طولی، آنگاه نمود می‌یابد که پیایی بودن مطالب، تابع طرحی منسجم باشد و هر بخش از نوشتار با بخش پیش و پس از آن ارتباط روشن و قابل قبول داشته باشد. در محور عرضی نیز باید مطالب

آمده در هر سرفصل با رعایت قواعد پاراگراف‌بندی چنان سامان یابند که هم تعداد جمله‌های هر بند و پیوستگی آن‌ها در خدمت انتقال پیام اصلی و آنگاه پیام‌های فرعی آن سرفصل، به ترتیب اولویت باشند.

۱۴. **روان‌نویسی:** نثر نوشتارها باید شیوا، رسا، ساده، روشن و دور از پیچیدگی باشد، به گونه‌ای که هم برای پژوهشگران پذیرفتنی باشد و هم عموم اهل دانش از آن بهره جویند. اطناب ممل، ایجاز مخل، حشو، تعقید و هرگونه سست‌نویسی، مقاله را از این موهبت محروم می‌کند. بهره‌گیری از تعبیرهای ادیبانه و شاعرانه (نثر ادبی)، به کاربردن فعل‌ها و مصدرهای چند جزئی، به کارگرفتن آرایه‌ها و صناعات لفظی و معنوی و نیز

زیاده‌روی در استفاده از فنون بلاغی و بیانی در نثر دانشنامه‌ای روا نیست.

از عربی‌زدایی اغراق‌آمیز و نیز سره‌نویسی باید پرهیز کرد.

۱۵. **کوتاه‌نگاری:** نثر مقاله‌ها باید از کمترین و سودمندترین واژگان تشکیل شده و از هرگونه

چهارده

درازنویسی، مانند یادکرد غیرضروری شواهد فراوان و شاخ و برگ دادن بیهوده به مطالب، پرهیز شود. از آوردن جمله‌های درآمدی (مانند البته ما می‌دانیم و...) نیز باید خودداری شود.

۱۶. **پیراستگی قلم:** حفظ تقدس قلم و پیراستگی نوشته از هرگونه بی‌حرمتی، دشنام، درشت‌زبانی، تعریض و تعصب، از بایسته‌های دانشنامه‌نگاری است.

۱۷. **پرهیز از کاربرد لقب‌ها و عنوان‌ها:** در مقاله‌ها باید از کاربرد لقب‌ها و عنوان‌های تشریفاتی پرهیز شود؛ مگر آنکه چنین واژگانی عَلم شده باشند. از حضرات ائمه علیهم‌السلام با نام اصلی و با پیشوند «امام» یاد شده و پس از نام آن بزرگواران، درودی مناسب آن می‌آید.

۱۸. **پایبندی به اصطلاحات علمی:** به‌کارگیری اصطلاح‌های و واژگان کلیدی ویژه هر علم، کاری ایست است؛ به گونه‌ای که هر مقاله، از ویژگی‌های شخصی خود برخوردار باشد. در عین حال، رعایت

هداگ و بیانی نثر را نیز نباید از چشم دور داشت.

۱۹. **استفاده از آیه:** به نقل محل شاهد متن آیه و ترجمه‌گونه آن توجه می‌شود.

۲۰. **استفاده از روایت:** به ترجمه یا ترجمه‌واره روایت‌هایی که درباره امام علیه‌السلام یا منقول از آن حضرت است، بسنده شده، تا آنجا که بتوان از آوردن متن عربی روایت‌ها پرهیز می‌شود؛ مگر در جایی که بازگو نکردن گزاره عربی به کاستی یا آسیبی در دریافت مطلب بینجامد و یا بازگویی متن در چگونگی برداشت‌ها و استدلال‌های بعدی مؤثر باشد که در این صورت به اندازه نیاز آورده خواهد شد.

اجزای مقالات

هر مقاله دانشنامه، افزون بر سرواژه و شناسه از سه بخش فراهم می‌آید: ۱. بدنه؛ ۲. منابع درون‌متنی و پانوشتی؛ ۳. منابع پایان مقاله.

هر مقاله دانشنامه، افزون بر سرواژه و شناسه از سه بخش فراهم می‌آید: ۱. بدنه؛ ۲. منابع درون‌متنی و پانوشتی؛ ۳. منابع پایان مقاله.

می‌شود.

۲. منابع درون‌متنی و پانوشتی: نشانی آیه‌های درون مقاله به این ترتیب می‌آیند: درون دو کمان ابتدا نام سوره، بدون واژه سوره و سپس شماره سوره پس از آن علامت ممیز (/) و در پایان شماره آیه می‌آید، مانند (انفال/ ۸، ۳۵)؛ (بقره/ ۲، ۳۵-۳۶، ۴۷، ۹۲-۹۳).

چنانچه نشانی آیه‌های قرآن، آمیخته به متن باشد، بدون استفاده از نشان دو کمان، ابتدا واژه «آیه» یا «آیه‌ها»، سپس نام سوره و بعد از آن شماره سوره می‌آید، همچون «در آیه ۱۰ فتح/ ۴۸ آمده است که...».

سایر منابع در پانوشت می‌آیند و ساختار و چگونگی آن نیز به‌گونه زیر است:

الف. نام کتاب و شماره جلد و صفحه در پانوشت درج می‌شود. ب. در جایی که منبع سخن بعدی، تکرار قبلی است، از واژه «همان» استفاده می‌شود. ج. مشخصات جلد و صفحه، بر مبنای اثری است که در پایان همان مقاله، در «منابع» درج می‌شود. د. نام کتاب‌های درازنام، در صورت امکان در پانوشت درج می‌شود. ه. در منابع پایان مقاله به‌طور کامل درج می‌شود (مطابق راهنمای نگارش). ه. در صورت چندگانگی منابع برای یک مطلب، ترتیب تاریخی منابع در پانوشت رعایت می‌شود. و. میان منابع چندگانه یک مطلب، نشانه نقطه ویرگول (;) قرار می‌گیرد. ز. چنانچه نام چند منبع در یک مقاله مشابه باشد، پس از آمدن نام اثر، نام مشهور و کوتاه نویسنده نیز می‌آید، مانند «الأمالی، صدوق؛ الأمالی، طوسی؛ الأمالی، مفید». ح. در صورت تعدد صفحه‌های منبع، چنین عمل می‌شود: «... ص ۲۱، ۴۱، ۵۴، ۵۵، ۶۰».

۳. منابع پایان مقاله: الف. پس از بدنه مقاله، کتاب‌شناسی با عنوان «منابع» درج می‌شود. این کتاب‌شناسی باید شامل منابعی باشد که نام آن‌ها در

۱. بدنه: بدنه، بخش بنیادین هر مقاله دانشنامه است که پس از سرواژه و شناسه می‌آید و به‌طور معمول چند بند یا پاراگراف را در بر می‌گیرد. در این دانشنامه، بدنه هم دربردارنده مطالب مقاله است و هم برخی از منابع (نشانی آیه‌ها). صورت کامل و کتاب‌شناختی مآخذ هر مقاله پس از بدنه درج می‌شود.

در پاراگراف‌بندی بدنه مقاله، به این نکته‌ها توجه می‌شود: الف. بلندی هر پاراگراف متناسب با «پیام اصلی» آن است. با این حال سعی می‌شود تا بندها طولانی نشوند. ب. جمله‌های هر بند تنها برای بیان یک پیام اصلی و گسردن دامنه همان پیام به‌کار می‌روند. از آوردن توضیحات دیگر و شرح و بسط‌های بیرون از آن دامنه پرهیز می‌شود. ج. پیوند طولی میان بندها، بر بنیان همبستگی منطقی و بسطی میان پیام‌های اصلی استوار است. هر بند در جایی قرار می‌گیرد که با جابه‌جایی، نبود حلقه‌ای در آن زنجیر منطقی به‌خوبی آشکار خواهد شد.

برای آسان‌سازی دریافت مطالب، از روش بخش‌بندی و عنوان‌گذاری استفاده می‌شود؛ البته تا آنجا که مقاله را از هیأت دانشنامه‌ای آن دور نکند. به این منظور، چند بند که شاخه‌ای اصلی از پیکره مقاله را تشکیل می‌دهند، یک بخش را سامان داده، در یک زیرعنوان جای می‌گیرند. گفتنی است که عنوان‌بندی در نوشتارهای بلند حائز اهمیت بوده و نیز در مقاله‌هایی که چند محور می‌توانند داشته باشند، لازم است.

هرگاه نیاز باشد تا از نوشته‌ای درون یک مقاله به نوشتاری دیگر در همان مقاله ارجاع داده شود، از «ارجاع درون‌متنی» استفاده می‌شود؛ و هرگاه نیاز باشد از مطلبی درون یک مقاله به مطلبی در مقاله‌ای دیگر ارجاع داده شود، از «ارجاع برون‌متنی» بهره گرفته می‌شود. برای ارجاع از یک پیکان (←) و نام مطلب یا سرواژه ارجاع داده شده در داخل دو کمان استفاده

می‌شود. ج. هر گونه لقب از نام افراد حذف می‌شود؛ مگر به ضرورت. د. در چیدمان الفبایی نام‌های مشابه، به واحدهای پس از نام اثر توجه می‌شود. ه. در نسخه‌های خطی، نام کتاب، نام نویسنده، نام دارنده منبع و شماره آن در صورتی که دارای شماره خاص باشد، نیز ذکر می‌شود. و. منابع پارسی و عربی یکجا می‌آیند و منابع به زبان‌های دیگر به صورت مستقل و پس از منابع پارسی و عربی از چپ چیده می‌شوند.

یعقوب‌علی برجی

مدیر علمی دانشنامه

پانویشت آمده است. چینش این منابع به ترتیب الفبایی این گونه خواهد بود: عنوان اثر، نام اصلی و نام پدر نویسنده، و لقب مشهور، سال وفات نویسنده (با علامت اختصاری؛ «ق» یا «م» و یا «ش» پس از آن، درون دو کمان «») نام کوچک و بزرگ مترجم، نام کوچک و بزرگ محقق، مصحح و... محل نشر، ناشر، نوبت چاپ، سال نشر. بین واحدهای هر منبع نیز ویرگول (،) قرار می‌گیرد. برای نمونه: شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید (۶۵۶ق)، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، قاهره، دار إحياء الكتب العربية، اول، ۱۳۷۸ق. ب. نام کتاب یا مقاله مانند مثال پیش گفته، سیاه

تذکر:

بر پایه مصوبه شورای علمی در چاپ دوم چند تغییر در دانشنامه ایجاد شده است. ۱. جهت تیمن و تبرک، مقاله «امام علی بن موسی الرضا (ع)» خارج از نظام الفبایی در لیست مقالات گنجانده شد. ۲. در مقالات جلد اول بازنگری شده و در راستای تکمیل دانشنامه تعدادی از مقالات حذف یا اصلاح گردید. شایسته است در اینجا از کسانی که با پیشنهادهای ارزشمند خود ما را در تکمیل دانشنامه یاری داده‌اند قدردانی و سپاسگزاری کنیم.